

## ФУНКЦІЇ АКТИВНИХ НЕЧЛЕННИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ В ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Юрченко Н. В. Функції активних нечленних дієприкметників теперішнього часу в давньоруськоукраїнській мові.

Стаття присвячена аналізу давніх і становленню нових функцій активних нечленних дієприкметників теперішнього часу в руськоукраїнській мові XI – XIII ст.

*Ключові слова:* активні нечленні дієприкметники, означення, іменна частина складеного присудка, узгодження та неузгодження дієприкметників.

Юрченко Н. В. Функции действительных кратких причастий настоящего времени в старорусскоукраинском языке.

Статья посвящена анализу старых и становлению новых функций действительных кратких причастий настоящего времени в русскоукраинском языке XI – XIII ст.

*Ключевые слова:* действительные краткие причастия, определение, именная часть составного сказуемого, согласованное и несогласованное причастие.

Yurchenko N.V. Functions of the valid short participles of the present in Old Russian-Ukrainian language.

The article is devoted to the analysis of old and to formation of new functions of the valid short participles of the present in Old Russian-Ukrainian language of the XI th – XIII th centuries.

*Key words:* valid short participles, definition, nominal part of a compound predicate, the coordinated and uncoordinated participle.

Дієприкметник у давньоруськоукраїнській мові поєднував у собі граматичні ознаки дієслова – стан (активний і пасивний), час (минулий і теперішній) та іменних частин мови – змінювався за родами, числами й відмінками. Дієприкметник як і прикметник мав нечленні (короткі, іменні) та членні (повні, займенникові) форми, виконував функції означення та іменної частини складеного присудка [1, с. 360].

У дослідженнях вітчизняних і зарубіжних мовознавців (В. В. Іванов, О. Б. Безпалько, Л. Р. Абдулхакова, М. К. Бойчук, С. П. Самійленко та ін.) здебільшого зверталася увага на факти порушення узгодження цієї форми дієслова з означуваним іменником. Однак системного опису давніх функцій дієприкметників в українській мові XI – XIII ст. та становлення нових на широкому фактичному матеріалі в українському мовознавстві немає. Мета статті – визначити та систематизувати основні функціональні особливості активних нечленних дієприкметників теперішнього часу.

Розглядані дієприкметники творилися від основи теперішнього часу дієслова за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) (*несуча, носячи*) (старослов'янські варіанти – *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) (*глаголюще, видяще*) [2, с. 285]. У називному відмінку однини чоловічого і середнього родів ці суфікси не вживалися, замість них виступали *-а* (*-я*) (*неса – ч. р., нося – с. р.*); у жіночому роді в початковій формі приєднувалася флексія *-и* (*несучи*). Чоловічий рід множини мав закінчення *-є* (*-е*) (*несучє*) [3, с. 279].

Виконуючи функцію означення, нечленні дієприкметники узгоджувались із залежним іменником у роді, числі й відмінку, напр.: *и се*

*моужи носѡце на шдрѣ члѣка иже бѣ раслабленъ* (1283 ЄС 133) – іменник *моужи* і залежний від нього дієприкметник *носѡце* мають форму Н. в. мн. ч. р.; *и придоша ко ісѡи. и оубрѣтоша сѣдѡца члѣка* (1283 ЄС 141) – у словосполученні *сѣдѡца члѣка* обидва слова мають форму Р. в. одн. ч. р.; *и видѣ два англѣ сѣдѡца въ бѣлахъ ризахъ* (1283 ЄС 250) – *два англѣ сѣдѡца* – 3. в. мн. ч. р.; *ко же извлекоша на землю видѣши ѡгнь лѣжаць и рыбоу на нѣмъ лѣжацью* (1283 ЄС 252-253) – *ѡгнь лѣжаць* – 3. в. одн. ч. р., *рыбоу лѣжацью* – 3. в. одн. ж. р.; *оупросиша оученици ѡго глѡще оучителю* (1283 ЄС 77) – *оученици глѡще* – Н. в. мн. ч. р.; *и видѣ дѣхъ бжѡи сходѡць* (1283 ЄС 292) – *дѣхъ сходѡць* – 3. в. одн. ч. р.; *братъ братомъ помогаян ся, акы градъ твердь и яко стѣна непадуци* (к. XII / бл. 1425 ЛК 454) – *стѣна непадуци* – Н. в. одн. ж. р..

Проте в досліджених пам'ятках XI – XIII ст. трапляються випадки порушення узгодження цих другорядних членів речення з іменниками в роді, числі та відмінку. Перші випадки порушення в узгодженні дієприкметника з іменником у відмінку фіксуються в текстах початку XII ст.: *ту абѣ повелѣ црѣ ражаюцасѧ дѣти Жидовьскимъ въметати в рѣку* (1118 / 1377 ПВЛ 94) – іменник *дѣти* має форму 3. в. мн. ч. р., а залежний від нього дієприкметник *ражаюцасѧ* – Н. в. одн. ч. р.; *Иилѣ остави суцаа истинна и прѣждесуца бгѡ* (XI / XIII – XIV СлРЯ XVIII 223) – означуваний іменник *бгѡ* має форму 3. в. одн. ч. р., а дієприкметник *прѣждесуца* – Н. в. мн. ч. р. або Р. в. одн. ч. р.; *видѣши же ісѡ доуца съ мытари и грѣшники* (1283 ЄС 170) – іменник *ісѡ* має форму 3. в. одн. ч. р., а *доуца* – Р. в. одн. ч. р.

Зафіксовано також порушення узгодження дієприкметників у роді: *приступите, почьрѣте блѣдть въкупѣ и млѡсть ичѣлении приснотекуци источьникъ прѣдлежить* (1096 ХХ СлРЯ 21) – пояснювальний іменник *источьникъ* має форму Н. в. одн. ч. р., а дієприкметник *приснотекуци* – Н. в. одн. ж. р.; *и дивлѡхоу сѧ ѡ словесехо блѣдати. исходѡци из оусто ѡго* (1283 ЄС 98) – означуваний іменник *словесехо* має форму Д. в. мн. ч. р., а залежний від нього дієприкметник *исходѡци* – Д. в. одн. ж. р.

Маємо й порушення узгодження дієприкметників у числі: *и ступиша Половци воюючи* (1118 / 1377 ПВЛ 218) – дієприкметник *воюючи* має флексію одн. ж. р., замість мн. ч. р.; *аже будетъ, рече, въборзѣхъ пострици и въ скыму, а ци негодно постригати бе – скымы будучи?* (1156 / XIII СлРЯ 347) – пояснювальний іменник *скымы* має форму Н. в. мн. ч. р., проте дієприкметник *будучи* – Н. в. одн. ж. р..

Давньоруськоукраїнській мові було властиве використання активних нечленних дієприкметників у ролі іменної частини складеного присудка. Такі дієприкметники мали форму Н. в. і вживалися в поєднанні з різними часовими формами дієслова *быти* та іншими допоміжними дієсловами. У двоскладному особовому реченні підмет і присудок узгоджуються перш за все в числі та особі, а при іменному присудкові – і в роді [1, с. 376 – 377]: *суть же (Грьци) хитро сказающе и чюдно слышати ихъ* (1118 / 1377 ПВЛ 103) – дієприкметник є іменною частиною складеного присудка *суть сказающе*, який узгоджується з підметом *Грьци* – Н. в. мн. ч. р.; *и бы(с) ишанъ крѣстѣи въ поустини проповѣда крѣцѣнькѣ поканъ въ ѿпоуцѣнькѣ грѣховъ* (1283 ЄС 287) – дієприкметник є складником присудка *бы(с) проповѣда*, який узгоджується з підметом *ишанъ* – Н. в. одн. ч. р.; *и бы(с)гла(с) бѣжъ къ ишану захарьиноу проповѣда крѣцѣникѣ на поканикѣ* (1283 ЄС 290) – *бы(с) проповѣда* узгоджується з підметом *гла(с)* – Н. в. одн. ч. р.

У пам'ятках XI – XIII ст. виявлені випадки порушення узгодження дієприкметників як іменної частини присудка з підметом у роді, числі та відмінку: *срѣбролюбци ксть управдаюци* (1283 ЄС 152), підмет *срѣбролюбци* має форму Н. в. мн. ч. р., а дієприкметник *управдаюци* – Н. в. одн. ж. р.; *а иже соуть слышаѣе слово* (1283 ЄС 137), іменник *слово* виступає у формі Н. в. одн. с. р., а дієприкметник *слышаѣе* – в Н. в. мн. с. р.; *исѣ же пакы прѣтѣ въ себе приде ко гробѣ. бѣ же пѣць и камьнь на немъ лежаѣе* (1283 ЄС 174), підмет *камьнь* має форму Н. в. одн. ч. р., а дієприкметник *лежаѣе* – Н. в. мн. ч. р.; *и видѣ дхъ бѣжѣи сходѣць и ко голоубъ грядоуць на нь* (1283 ЄС 292), підмет *голоубъ* – Н. в. одн. ч. р., а дієприкметник *грядоуць* – 3. в. одн. ч. р.

Зазначені порушення з часом трапляються все частіше, оскільки згадані дієприкметники набувають нової функції: втрачаючи зв'язок з іменниками, вони тяжіли до дієслова, перетворюючись на невідмінювану дієслівну форму – дієприслівник. Ця нова функція розгляданих дієприкметників поступово закріплюється в мові, про що свідчать, наприклад, різні списки літописів: в Іпатіївському списку (поч. XV ст.) *Всеволодъ же съ братъею своею и съ Изславомъ. и Стѣполкомъ Мьстиславичема. и поидоша воююче* (к. XII / бл. 1425 ЛК 296) – дієприкметник *воююче* і пояснювальний складений підмет *Всеволодъ же съ братъею своею и съ Изславомъ. и Стѣполкомъ Мьстиславичема* мають форму Н. в. мн. ч. р., а в Хлебніковському (XVI ст.) та Погодінському (поч. XVI ст.) (*Всеволодъ же съ братъею своею и съ Изславомъ. и Стѣполкомъ Мьстиславичема. и поидоша воюючи*) дієприкметник *воюючи* має форму Н. в. одн. ж. р.; у Лаврентіївському списку (кін. XIV ст.) *Вольга повелѣ [къ] комуждо голуби. и къ воробѣеви*

*привязывати цѣрь. обертывающе въ платки малы. нитькою поверзывающе. къ коємуждо ихъ* (1118 / 1377 ПВЛ 59) – дієприкметники *обертывающе, поверзывающе* документуються в Н. в. мн. ч. р., а означуваний іменник *Вольга* – Н. в. одн. ж. р., проте в Радзивіллівському списку (кін. XV ст.) (*Вольга повелѣ [къ] комуждо голуби. и къ воробѣєви привязывати цѣрь. обертываючи въ платки малы. нитькою перевязываючи. къ коємуждо ихъ*) дієприкметники *обертываючи, перевязываючи* і означуваний іменник *Вольга* – Н. в. одн. ж. р.; в Іпатіївському списку *и слышавше Половецъстии кнѣзи прислашася ко Изяславоу мира просяче* (к. XII / бл. 1425 ЛК 328) дієприкметник *просяче* і означуваний іменник *кнѣзи* виступає в Н. в. мн. ч. р., а в Хлебніковському та Погодінському списках (*и слышавше Половецъстии кнѣзи прислашася ко Изяславоу мира просячи*) маємо дієприкметник *просячи* в Н. в. одн. ж. р.; в Іпатіївському списку *Игорь же сдоумавъ ... хотяче мьстити себе* (к. XII / бл. 1425 ЛК 312) дієприкметник *хотяче* і означуваний іменник *Игорь* фіксується в Н. в. одн. ч. р., а в Хлебніковському та Погодінському списках (*Игорь же сдоумавъ ... хотячи мьстити себе...*) дієприкметник *хотячи* має форму Н. в. одн. ж. р..

Поступово втрачаючи зв'язок із підметом, дієприкметник і за формою, і за смислом пов'язується з іншим членом речення, він означає дію, що виконується одночасно з дією позначуваного дієслова, тобто функціонує як другорядний присудок. Наприклад, *сниде же съ женою своею и со всѣмъ домоу. и видѣвше его несмысляща* (XII / XVI СлРЯ XI 295) – на відміну від головного дієслова, що має форму Н. в. одн. ч. р., дієприкметник *несмысляща* вживається у Н. в. мн. ч. р. або Р. в. одн. ч. р.. Дієприкметник у реченні більше вказує на дію додатка *его* і перекладається як підрядна частина: «який втрачає розум», і семантично більше пов'язаний не з підметом, а з додатком *его*. Інші приклади: *мнози вѣроваша во нуго ... за слово жєнѣ свѣдитѣльствоуюци* (1283 ЄС 70) – означуваний іменник *мнози* має форму Н. в. мн., а залежний дієприкметник *свѣдитѣльствоуюци* – Н. в. одн. ж. р.; дієприкметник, що можна перекласти як підрядну частину: «яка посвідчила», виконує функцію другорядного присудка, бо за смислом пов'язаний із додатком *женѣ*.

Значення дієприкметника як другорядного або основного присудка підсилює вживання сполучника між головним присудком і присудком, котрий виражений дієприкметником, тобто між однорідними членами речення: *Володимеръ [землю] взора. и оумачи рекше крѣньемъ просвѣтивъ* (1118 / 1377 ПВЛ 152); *и поидоста по Днѣпру. и идуче*

(идучи) шимо и оузръста на горѣ градо (1118 / 1377 ПВЛ 20); прѣстоупиша ко ісоу фарисѣи. и искоушающе и глѣше (1283 ЄЄ 117).

Отже, активні нечленні дієприкметники теперішнього часу втрачають ад'єктивний характер і приєднуються до дієслова-присудка. Вони не узгоджуються з підметом, не виконують функцію означення, що призводить до відмирання непрямих відмінків. Поступово дієприкметники закріплюються лише в ролі присудка, де панівною є форма називного відмінка. При більш тісному зв'язку з дієсловом незмінні утворення набувають значення такої дії, що розкриває обставини виконання головної дії суб'єкта. Наприклад, обставинний відтінок мети: сами (Куряни) скачють акы сѣрыи вльци въ полѣ (з якої причини?), ищучи себе чти (XII / 1800 СПІ 8); русичи великая поля чрьленыи щиты прегородиша, (з якою метою?) ищучи себѣ чти (XII / 1800 СПІ 10); приступи к нѣмоу сотникъ (з якою метою?) мола и глѣ (1283 ЄЄ 106); Изяславъ ... посласта ... кликати (з якою метою?) зовучи къ кнзю на обѣдѣ (к. XII / бл. 1425 ЛК 369); способу дії: еже слышавъ ты ѿ честьниче. не до слышаніа стави гланое просициимъ (як? яким способом?) подаваа. нагыа (як? яким способом?) ѿдѣваа. жадныа и альчныа (як? яким способом?) насыщаа. олациимъ всакѡ оутѣшеніе (як? яким способом?) посылаа. должныа (як? яким способом?) искѣпаа. работнымъ свободѣ (як? яким способом?) даа (1037-1050 С-591 95); абы ты (Боянь) сіа пиькы ущекоталь (як? яким способом?), скача славю по мыслену древу (як? яким способом?), летая умом подѣ облакы (як? яким способом?), сеивая славы оба полы сего времени (як? яким способом?), рища въ тропу трояню (XII / 1800 СПІ 6); оузрите снѣ члѣчскаго (як? яким способом?) въсходища иде (1283 ЄЄ 61).

Отже, у давньоруськоукраїнській мові сталися значні зміни у функціонуванні активних нечленних дієприкметників теперішнього часу. У текстах досліджуваного періоду первинною для цих форм була функція або означення, або іменної частини складеного присудка. Виконуючи роль означення, дієприкметники узгоджувались із залежним іменником у роді, числі та відмінку, проте в обстежених пам'ятках натрапляємо на порушення такого узгодження. Як іменна частина складеного присудка дієприкметники мали ті ж граматичні категорії роду, числа і відмінка, що й підмет. У текстах XI – XIII ст. документується порушення їх узгодження з іменником, що підсилює предикативну функцію дієприкметників, які починають виконувати роль другорядного присудка. Виступаючи як основний або другорядний присудок, активні нечленні дієприкметники теперішнього часу в давньоруськоукраїнській мові набувають різноманітних обставинних значень (мети, способу дії, причини тощо), які в сучасній українській мові реалізують дієприслівники.

**Література**

1. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка : учеб. для студ. пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.» / Валерий Васильевич Иванов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1990. – С. 361 – 370.
2. Кузьмина И. Б. Историческая грамматика русского языка : Морфология. Глагол / И. Б. Кузьмина, Е. В. Немченко / под ред. Р. И. Аванесова, В. В. Иванова. – М. : Наука, 1982. – С. 280 - 294.
3. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка. Краткий очерк [пособ. для пед. ин-тов] / П. Я. Черных. – 3-е изд. – М. : Гос. учебно-педагогическое изд-во министерства просвещения РСФСР, 1962. – С. 283 – 292.

**Перелік умовних скорочень використаних джерел**

- ЄЄ Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст. / Відп. ред. В. В. Німчук. – К., КСУ, 2001. – 320 с. – (Серія «Канонічної літератури»).
- ЛК Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 384 – 707.
- ПВЛ Повість временних літ за Лавретіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. I. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 1 –286.
- С-591 Молдован А. М. Слово о законе и благодати Иллариона / А. М. Молдован. – К. : Наук. думка, 1984. – 240 с.
- СлРЯ Словарь русского языка XI – XVII вв. : [в 27 т.] / [состав. Бахилина Н.Б. и др.]. – М. : Наука, 1975.
- СПІ Слово о полку Ігореві : фотокопія видання 1800 р. / пер. М. К. Грунського ; пер. у віршах М. Т. Рильського ; ст. і комент. С. І. Маслова. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1952. – VIII, 120 с.